

„A rendbetett Szó mívese”

ILLYÉS GYULA: A SEMMI KÖZELÍT

Illyés posztumusz könyve a *Közügy* elkészültétől a halálig halmozódó versek gyűjteménye. Összeállításán (sajnos) nincs már rajta a költő-szerkesztő keznyoma: stilizáló válogatás híján a megszokottnál testesebb lett a kötet, s mint kompozíció, nélkülözi a ciklusok eligazító rendjét is. Az elmaradt munkát a keletkezés időrendje se pótolhatja: Illyés számára a versírás — mint köztudott — hosszadalmas „piszmogás” volt, a költemény legalább két „fordulóval” készült, így aztán csak köteteiből képezhető valamiféle kronológia, az egyes versekből semmiképp. A hátrány persze előnyre is átváltható: a lazább (tematikus) szerkezetben megnő az egyes művek sugárzása, jelentősége, a terv s logika feszessége helyett bőven kárpótolja az olvasót az alkotás spontaneitása, a vers in statu nascendi állapota. Mindennél fontosabb azonban, hogy nem remélt ajándékként újra (szerencsétlenségünkre: utoljára) tanúi lehetünk az Illyés-líra „földi csodájának”.

Őszikék-líra volna? Ha bizonyos megszorításokkal el is fogadjuk a definíciót, annak — a magyar költészet történetében párját ritkítón — férfias változata. Néha „öngúnytól és könnytől rekedt” ugyan a hang, s erősödőben a hajlam az önfeledt „magán sakkozásra”, kedvtöltő foglalatosságokra, de a nosztalgia és meditáció bágyadtságánál, a játék felszabadultságánál összehasonlíthatatlanul markánsabb a tónus. Nem következett be éles fordulat az Illyés-líra korábbi — küldetéses — korszakaihoz képest, sőt szembetűnő a kontinuitás. Ihlete most is sokosztónú: ön- és élménykifejező, egyszersmind a vallomást életképbe tárgyiasító; a szemlélet realizmusát elemző racionalizmussal megbővítő; a modern életérzés nyugtalanságát a klasszikus formák fegyelme alá rendelő; a közszolgálat szenvedélyét metafizikai (létfilozófiai) érzékenységgel megfogalmazó. A folytonosság legfőbb jegye mégis a lírai gondolkodás megőrzött rugalmassága. Az önismétlő reflexek veszélyének kivédése, készség a költői megújulás kegyelmi pillanatainak kiaknázására. Az egykori önvallomás most is érvényes: „A jó költő: gyémánt; minél több síkot tud magán faragni, csiszolni, annál hatalmasabb. Senki se hű önmagához.” Az új műfaji vívmány a lírai aforizma: a lényegre visszametszett, paradoxonná csupasztított, már-már algebrai jellegű képletbe tömörített vers. A „szesszenetek” Arany János-i hagyományának korszerűsítése — egyetlen metafora kibontása, kép, gondolat és szűkszavúság frigye, az írás kettős — automatikus és megfejtő — dimenziója:

*„Mit lapozok föl ma leginkább
a »Johannak megtett« Aranynak
díszkötetében? Az unalmak
perceiben rótt írka-firkát,
tudósulések papírgalacsinját”*

— vallja meg hajlamát iránta. A „tördelék” műfajával függ össze a kötetben a másik — formai — újítás: a modern vers sűrű megrímélése. Közismert a mai versérvék idegenkedése a sorvégek csengő-bongó zenei játékatól, fölöslegesnek ítélt dekorativitásától. Illyés nem is a *Nyu-*

gat bravúros rímelő technikáját eleveníti föl, hanem a folklór — a közmondások, szállóigék, találós kérdések stb. — puritán, prózaibb, ám lényegkiemelő gyakorlatát. Asszonáncai sohasem a költeményre aggatott díszek, hanem az enjambement izgalmaival telítődnek; funkciójukat tekintve nem is a naturalista színpad szemgyönyörködtető díszleteivel hasonlíthatók össze, hanem a modern teátrumok világítási effektusaival. A kihagyásos, szabad képzettársításos gondolkodás gyors váltásaival iramló szövegben, a metrum nélkül szabadon lélegző, kötetlen ritmusban az összetartó erő. Állandóság a változásban.

A halálszéli sorshelyzetben a költői magatartás meghatározó elve az életakarát dinamizmus. Németh László valamikor a hatvanas években — Herder jóslatát taglalva — a magyar irodalmat mint „agonizáló” irodalmat írta le: „A nemlét szomszédságában támadt, annak a veszélye sarkallta, s e létküzdelem adja legnagyobb, sajátosság értékeit is.” A jellemzés Illyés kötetére is igaz: nem a megadás, hanem az ellenállás lírája. A költő szárnyakat képzel „csülkeín”, csönd és magány „kiáltó vétója” lesz, a „fösvény éhével” siet napjait, perceit betakarítani.

*„Lelünk magunkban erőt,
s jobb részünk ellenáll,
harcban hátrálok, nem kérde, hova...”*

— olvassuk egyik versében. Az Esemény ugyan megritkul körötte, még kedvelt műzsája, Klió is, úgy érzi, elhagyja, ám megtartja egyetlen és utolsó hívéül az Eszmét. Pajzsul és fegyverül az igazságot választja:

*„Óh főkincsünk: Ismeret!
Látni! Lelátni! Belátni
kisujjkörömnny s világnyi
körben, mint az istenek!”*

Persze nem a felvilágosodás naiv hitével, hanem a huszadik századi ember kételkedő realizmusával, aki tudja, hogy az öregkori „fogoly-létben” csak „torz vágyak lasszóin” érintkezhet a végtelennel, s az „eszels gondolat” is csak úgy keringhet benne, akár a „lámpa-burokban a légy”. Elutasítja a páni félelem sugallta menekülés különféle módozatait: a „bacchusi múzsa mentőövét” éppúgy, mint a „tisza homlokközépre célzott” ólom esélyét. Még emlékezete is jelenközpontú: „kamasz-mivolta” szellemét, otthon és múlt „tünde túlvilágát” csupán haszontalan illúzióként idézi meg. Az „emlék-ebek” ugatása legföljebb narkotikumnak elegendő: valójában „ólomcipő”, amely lehúz, ahelyett hogy szárnyakat adna. Lehetne ugyan a jövő terve és mintája, de ekként is öncsalás:

*„Mintha lett volna — lenne
más tovább, mint semerre.”*

Az „el nem költöző madarak” példáján vallja: ne kérjünk más hazát, amit Isten „lakóhelyül lelkünknek ácsol”. Helyzettudat és önismeret kérlelhetetlen szigorával. A *Semmi közellt* sorsvállaló és helytálló költészet, de mégsem önfeladás árán. Ha retirálásnak, meghátrálásnak nincs is értelme, van a szembeszegülésnek: a „non omnis moriar” meggyőződésnek. A mű túlélheti alkotóját, s a „gyökerek föld alatti titkos műhelyeként” gazdáját vesztetten is tovább működhet a „Szívós Akarat”.

Az agónia törvényének konzekvenciája a lírai személyiség önsokszorozó törekvése. A költői én soha nem zuhan vissza önmagába, marginális léthelyzetben sem, hanem — sorsa analógiáit megelélon — önnön szerepének, magatartásának, küldetésének kollektív jellegét bizonyítja. Illyés versépítésére nagyon jellemző, ahogyan (tán a folklór sugallatára is) a személyiséget mintegy elszemélyteleníti, határait maszkok sűrű cseréjével tágitja, benne a másoktól különböző egyéniség helyett a kollektív ént hangsúlyozza — azaz az alanyi lírát sajátlagosan tárgyasra váltja. E hajlamát egy kései interjúban így magyarázza: „A modern vers, vagyis az

én hajlamom a versben az, hogy ne saját személyem legyen ott a fontos; tán nem is a sajátos élményem. Hanem olyat tudjak kifejezni az érzéseim révén, ami mindenkire érvényes, kivétel nélkül.” E nyilatkozatra visszhangzik az ars poetica értékű költői vallomás:

„— szelíden
egybevégasztalódnak, egy cé'ba
arcok és testek.”

A tendenciát az „én se kellek már nekem” öniróniája is erősíti. Így aztán hol Jónás próféta a lírai alteregó, akit megcsal cél s „kiokád a tenger-emberiség”, hol Mucius Scaevola, aki „az évek tűzvészéből” mégiscsak visszarántja a kezét, hol pedig „egy futóhomok múltú s jövőjű néphe” temetkező Oedipus király. A vers tragikus hőse egyszer Sziszüphosz koldusénekét dalgolja, majd Don Quijoteként a kijátszottságát panaszolja, aztán „Mózes-mód gyékény-rengetőben” — a népsors alternatívájaként — „szánum-halált és Kánaánt” hord a szívében. Gyakorta személytelen a líra s teljesebb az absztrakció: a háborúból menekülő, aki „rom és üszök közt” keresi fundusát, a tisztesség tudás törmelékeit, a szántóvetető, aki „hivő (vagy hitető) vigasszal” hirdeti, hogy mag elűziasít az eke, az égő Trójába hátráló harcosé és a Pompeiiben mindvégig őrt álló katonáé. De van küzdelme a költőnek alakja fantomizálásával is: a nyelvi-törzsi tudat ná lelkiismeretét „vészmadárként” hessenti el az önáltató s távlatlan gondolkodás. A hasonmások közti tulajdonsága, hogy a tragédia komor színpadán mozognak, de bukásukban is őrzik az erkölcsi idealizmus eszményét.

A közvetlen élménylíra meghaladásának másik útja — a költői én tipizálása mellett — a vers gondolati telítése. A költemény „táp- és mellékanyagai” (a szemlélet és lélektan konkrétumai) metafizikai és lételméleti törvények erőterévé sűrűsödnek. A tárgyból — a ráció rajzolta éles kontúrokkal, a szimbólum homályát oszlatón — jelkép lesz, a látványból logika szervezte látomás, az élettörténetből s leírásból antropológia. Tudatosodik a megismerés kanti antinómiája:

„Vakokra mérten szoros a világ.
És csillag-messzi tág.”

De nemcsak kívül, belül is feszítő az ellentmondás. Egyfelől az elme korlátozottságának élményéből születő s — Adyéra, Babitséra emlékeztető — laicizált teológia: sóvárgás, vágyakozás a „Hitek és Vallások Iránytűje” után:

„Részlet, lehullsz. De mindenek előtt s mögött
halad valami e zord talajon élőn is örök.
Adatik fegyver, megnyerni a pöröd.
Megfoghatatlan, téged énekellek!”

A szabadgondolkodó költő, miközben ösztöneiben a „Jelenések könyvének mitikus patazaja” hallik, Istenhez fordul: „Ha vagy s látsz valóban, végy számba, ha ürül hely a seregben.” Másfelől az intellektus rendteremtő hatalma, az „elmekórház-világ rúcsait” szaggató, a Halál fenyegettségében is nyugalmat hozó:

„Úgy távozom, hogy itt leszek.
Úgy omlok össze — talpra állok.”

A „két front között szétlőtt Senkiföldje” léthelyzetében, az egymásra torlódó, múltat s jövőt összekeverő időben az eligazodás és tájékozódás lehetősége: a költő új Champoillonként fejt meg a világ hieroglifáját. Illyés verseskötve a magyar gondolati költészet kivételesen teljesítménye. A fogalmi elvontság és doktrinér pedantéria unalmát egy pillanatra se érezzük: megóvja tőle a gondolkodás tűzijátékszerű villódzása, friss elevensége és táncolhatnék könnyedsége.

A lírai világkép — a megfellebbezhetetlen tragikum és a feloldó katarzis törvényei szerint — főképpen történelmi tapasztalatokból épül. A panoráma benne egyre zordonabb. A ver-

sekben megfogatkozik — vagy fenyegetetté válik — az idill, s általános érvényű jelképpé nő — „a hófúvások kivégző kendőinek” fehérségével — a téli táj:

*„Hült hely az ország, a bolygó.
Mi élt: fagyhideg.”*

A régi pozitív metaforák jelentése gyakorta visszajára fordul. Az „út” — úttalanságba: a vasúti sín a költő látomásában „hóhérkötélként tekereg, szűkít hurkot.” Az „emelkedés” — zuhanásba: a költemény égboltján, sorsszimbólumként, „szárnyatörten csapong” a madár. A „kézfogas” gesztusa magányba: olybá tűnik az őszi levelek látványa, akár a „zörgő tenyerek halálmenete.” A történelmi „szélárnyék” sorshelyzete Illyés szemében nem egyértelműen pozitív lehetőség immár. A történelmi huzat ugyan, mint Eötvös városában, csak port kavarhat, mégse vegyül eggyé az „elháríthatóság” és az „elkerülhetetlenség”. Szerepvállalásunk alig több, mint „sorok közötti ábra” egy képzeletbeli történelemkönyvben. A régi őrhely, úgy tűnik a számára, „templom nélküli omladék”. A költő előtt újra felrémlik az Ády-vers, 4 *szétszóródás előtt* keserű víziója:

*„vonul a »társadalmi lét«
tundráin jogát, hitét
sorra föladvá, törmelők
eszkimó-népnek a magyar.”*

A helyzetérzékelés végkövetkeztetése mégse hull pesszimizmusba. A sötétben látás mindenképp előtt közösségi önbírálat: a „fonderlatosság” és a „bűjdosás” magatartására alapozott nemzetkarakterológia kritikája. Az ellengravitáció sürgetése, mert a spontán változásban nincs kellő distinkció: a méltán jeltelenségre ítélt régi világgal „együtt söpörtek az emberanyag is”, sok meg- és átmentésre érdemes érték. Alkalom arra, hogy a költőben az „üvöltve bízó” hit megszólalhasson, s „lélekbeli okként valódi okozattá gyúrja az egy hazát”. Bekövetkezik a „szétszóródás” tragikumának metamorfózisa, átalakulása kohéziós erővé:

*„Összeterel, mi szerte ver!
S ez a remény. A közös gond.”*

A küzdelem maga országtalanul is visszanyeretheti a terepet. A sors komorságán átvillan a nagy emberi példák fénye. Mindenekelőtt Bartók és Kodály „Góliátokat meghátráltató, látható csodája”: „egy zene-süketre is nyomorított néphe épp dallamokkal tölteni jellemet és jelleget, önbizalmat és értékhitet, vagyis reményt és jövőt.” A költő válasza a kor kihívására ketős. Emberi-alkotói programként veti papírra a *Nem menekülhetsz* mai változatát, a *Lentmaradottak* feledhetetlen vallomását. De a negatív tapasztalatok a szemérmes, tartózkodó lírikusban a juvenalisi szatíráköltőt is megérlelik: aki állja a harcot az ölebhez méltatlan „övnön aluli marások” nagyidai morálja közepette is, filippikákat ír az ötvenes évek „tömzsi tyrannosza” ellen, s figyelmeztet, nehogy megegyük „népi magnum áldomásul a hajnalra váró kokast.” A ráció nemcsak hitté lényegül át, de javító szenvedéllyé is — a tragikus optimizmus szellemében. Angyálnak helyeslőn s ördöggel felelőn.

Illyés utolsó verseskötönyve a jelenkori magyar irodalom kivételes eseménye. Kötete újra bizonyítja: történelmi érzékenységgel, iránykijelölő tekintélyével és művészi igényességével ma nálunk a legteljesebben ő felel meg a nemzeti költő normáinak. Megerősíti a modern közösségi költő státusának hitelét: líráját egyaránt elvlasztja a „jós-hivatalnokok” elavult sárános romantikájától és a fórumon ágáló publicisztikává aprózódó s alkalmazzott poétikává jelentéktelenedő költészetétől. A puszta „önépítő” alkotók ellenében igazolja, hogy a „fénykép” nél igazabb látéletű: jövőhittel — lelki! — képek” nemcsak az emberi személyiségre, de egy nép sors-zónáira is vonatkozhatnak. A létet egzisztenciális drámává avatja:

*„Kibú a te testedből is
a vaksi lélek?
Vagy burka — pl.: entája — a halái?”*

— kérdezi. De Cháron ladikján nemcsak az egyéni sors vizein hajózik, hanem a magyarság és emberiség történelmi tengerein is. A „vizsgáztató halálnak” is „rügybuzgalmú hittel” feelve.

A *semmi közelít* megjelenésével az utolsó kötél is elvágva, hogy a befejezett illyési életmű — magasba emelkedő léggömbként — elinduljon öntörvényű útján. Az alkalomhoz méltó a kiadás gyorsasága és a szövegeket gondozó Domokos Mátyás pontos munkája. (*Szépirodalmi.*)

GREZSA FERENC

Kiss Anna: A viszony

Régóta tudjuk már Kiss Annáról, hogy költészetében a folklorisztikus eszközök meghatározó szerepet játszanak, s kiegészülnek napjaink számos irodalmi minőségével. „Érdekes és elgondolkoztató tény, hogy a »kissannaság« egyenlő a boszorkányság költői attitűdjével, s az esztétikai megközelítések legbiztosabb kritikai epitetonjává vált.” (Papp István, Jelenkor, 1979/4.) E tudatunkat *A viszony* című kötet egésze tovább erősíti.

A versek a kötetnek ezúttal is csupán kisebb hányadát teszik ki; mellettük találunk négy olyan művet, melyek a színjáték sajátos fajtáját képviselik. Műnemi jegyeik alapján aligha sorolhatók a drámák közé, de elkülönülnek a könyv tisztán lírai darabjaitól is. Sajátos szövegek, melyekben persze elsődlegesen a *költő* átsugárzó lényét láthatjuk a legfontosabbnak.

Hiszen szerzőjük mindenekelőtt költő, mégpedig a legősibb értelemben. A régi énekmondók, lantosok kései leszármazottja. Azoké, akik teremtették a dalt, s életük lényegévé változtatták azt. A mű és az élet szoros egysége itt vitathatatlan. Ezt jól látjuk abban a kötetnyitó *Fohászban* is, mely egyre közelebb visz bennünket munkássága megértéséhez. A fülszöveg szerzője szerint „programvers” ez, melyben „ahhoz az Istenhez fohászodik, aki maga is agyagot fúró fazekasmester, hogy védje meg a régi mesterségek művelőit”. Ez a profán, s mégis transzcendens közelítés erőt sugároz: az alkotó ember erejét. „...életünk mégsem volt díztelen, / mert nem hittük, hogy vége a világnak.” — s ez már a vershelyzet, konkrét időn túlmutató vallomás, emberi-költői igazság. A borzalmakat túlélni akaró és tudó hangját halljuk a sorokból, aki képes fönntartani önmagát és társait. A felsorolt mesterségeken (például faragó, ács, pék, molnár, kerékgyártó) túl azonban érthetjük a költői mesterségre is Kiss Anna mondandóját, még ha közvetlenül nem is szól róla. Hiszen egynémelyik példában maga a lírai szépség a legfontosabb. Például: „Még elbolondult hevesi virágok / várják ilyen feltámadásukat / a vőlegénykötények feketéjén, / s idézgetik Kasza bácsi meséit...” A befejezés hangsúlyai pedig a lélek nélküli munka és a tehetségtelenség ellen szólnak. Kiss Anna magasra helyezi a mércét; önmagával szemben is.

Igényességét igazolják a *Képfirások* című ciklus versei is. Megerősödünk a hitben: tudatos életmű-építkezésnek vagyunk a tanúi. A vállalt örökség áthatja a műveket, az archaikus és a mai jelleg kiegészíti egymást. A lírai szubjektum itt inkább az előtérben áll, mint a *Fohászban*. Megkockáztathatjuk a kijelentést: Kiss Anna olyasfajta szintézisre törekszik, mint legnagyobb kortársai, mindenekelőtt Nagy László. Ez a költőeszmény szorosan kötődik a közép-európai tradícióhoz, s egyben ki is tágitja a magyarságlélményt, a néphez, a nemzethez soroló indítékokat. A Nagy László-i eredmény fölmutatását persze jogtalan lenne számonkérnünk; nem is éri még el azt a szintet *A viszony* szerzője. A *szándék* iránya viszont hasonló. Közben ilyen drámai erejű sorokra lelünk: „Rongybabák üldögélnek / az ecetfán, / szemükön tizfilléres, / cérnaszálon / üvegszívek kocódnak, / taktikát változtatott / a halál.” (*Kis táblaképek.*)